PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE OLD-TATAR LITERARY LANGUAGE OF THE 16th – 18th CENTURIES

Enze Khanafievna Kadirova,

Kazan Federal University,

18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,

enge@inbox.ru.

At a certain stage of the historical development, the language environment of a particular nation is recorded in written sources. The written heritage of the 16th – 18th centuries contains information about phonetic, morphological, lexical and phraseological features of the Tatar literary language. Its rich phraseological material is of great interest to modern researchers. The article studies phraseological units and the features of their use in the Old Tatar literary language of the 16th – 18th centuries.

Phraseological units are ancient layers of the language fund, transmitted from generation to generation without changes. Their origin and semantics are the focus of modern phraseology and semasiology research. Specific examples, collected from Old Tatar written sources of the 16th – 18th centuries, show that Tatar writers of these eras actively used phraseological units in their works and poets sensitively perceived their semantics. Overtime, phraseological units in different sources have remained unchanged retaining their structure, meaning or function, while some of them have undergone various changes both in form and in content.

Key words: Old Tatar literary language, phraseological unit, set phrase, poetry, diachronic aspect.

The ideas of French linguist Ch. Bally had great influence on the development of phraseology. He was the first to describe the features of set expressions, the basics of their classification and introduced the term phraseology, meaning the area of style, studying related phrases [Telia, p. 12]. In Tatar science, there are many works studying the theory of phraseology, the functions and development of phraseological units. Phraseological units were comprehensively investigated in the works of such researchers as G. H. Akhunzyanov (1972), G. H. Akhatov (1979, 1982), L. K. Bayramova (1990, 2001), L. Zalai, N. B. Burganova, L. G. Makhmutova (1957, 1959), R. A. Yusupov (2000, 2007), S. Sh. Povarisov (1982), Sh. A. Ramazanov (1954), F. S. Safiullina (1979, 1999, 2001) and V. H. Khakov (1999). In recent years, phraseological units have become the object of research in terms of cultural linguistics. The studies of Zamaletdinov and his disciples in Tatar linguistics deserve special attention [Zamaletdinov, 2004]. The academic work “Tatar Lexicology”, published in 2015, thoroughly examines the issues related to set phrases [Tatar leksikologiyasi, 2015]. The relevance of this research is confirmed by the fact that there are few works studying the origins of phraseological units, the features of their development and modification.

The phraseological structure of language is a national phenomenon; culture, customs and traditions of the people are expressed in phraseological formations. They preserve ethnic mentality and

pass ethnic culture on from generation to generation. The phraseological structure of any language is its valuable linguistic heritage. They enable us to understand the unique features of the Tatar people, their national character and perception of the surrounding reality, the wealth of their artistic linguistic means, and the emotional and mental experiences of this ethnic group.

In this article, we aim to study the use of phraseological units, denoting parts of the body in the Old Tatar literary language of the 16th – 18th centuries. The works of Um̄mi K̄mal, Maksudi's “Mogzhiznama” and the poems by Mohammadyar are excellent examples of the Old Tatar language of the 15th – 16th centuries. The 17th century poetry is represented here mainly by the works of Maula Koly. Our work is based on these literary sources.

As early as in ancient times, phraseology was considered to be one of the most active descriptive means in the linguistic decor of a literary work. By defining the features, which characterize their use and stylistic functions, we can reveal the details of the authors' creative method. The works of Muhammadyar provide excellent examples of using words in a figurative sense. The poet frequently employed phraseological units, proverbs and sayings to describe his thoughts. According to preliminary observations, phraseological units in this poet's works are still in the active fund of the Tatar language. They are often found in non-transformed state, used by the author without any structural and semantic changes. For example, Muhammadyar's works con-

tain many phraseological units, formed from the most common lexemes (138 times): *сүзгә керү* 'to start speaking' [Təhfəi mərdan, p. 45a], *сүзне кәчерү* 'to forgive a word' [Təhfəi mərdan, p. 49a], *сүз тию* 'to worry' [Təhfəi mərdan, p. 49b], *сүзне куа килү* 'to exaggerate' [Təhfəi mərdan, p. 50b], *сүзгә бакмау* 'to ignore' [Təhfəi mərdan, p. 56a], *сүзне алу* 'to listen' [Təhfəi mərdan, p. 57a], *сүзгә колак тоту*, *сүзне колакга салу* 'to pay attention to a word' [Təhfəi mərdan, p. 60a; 676], *сүздән чыкмау* 'to keep one's word', *сүзене кәсү* 'to stop a conversation' [Nury sodur, p. 53b]. The list of phraseological units can be continued with other examples: *үч алу* 'to revenge' [Nury sodur, p. 54b], *мәхәл табу* 'to arrange' [Təhfəi mərdan, p. 46b], *жәң тыну* 'to calm down' [Təhfəi mərdan, p. 666], *жәңны зийит улу* 'to become rude' [Təhfəi mərdan, p. 47b], *мәнмәнлек сату* 'to boast' [Təhfəi mərdan, p. 66b], *сан булмау* 'to disrespect' [Təhfəi mərdan, p. 45b], *дөнъяны тоту* 'to have the authority' [Nury sodur, p. 58b], *зыян күрү* 'to injury' [Nury sodur, p. 46b], *ләззәт алу* 'to enjoy' [Nury sodur, p. 48], *бәхәс кисү* 'to stop the dispute' [Təhfəi mərdan, p. 48a], *койрык кысу* 'to frighten' [Təhfəi mərdan, p. 56b], *хәсәд баглау* 'to envy, be angry' [Təhfəi mərdan, p. 45b], *юл кисү* 'to cross one's road' [Təhfəi mərdan, p. 65a], *форсат табу* 'to find possibility' [Təhfəi mərdan, p. 48a], *өмид кәсмәү* 'not to lose hope' [Təhfəi mərdan, p. 59a], *сөфрасы кайнау* 'to get angry' [Təhfəi mərdan, p. 48a], etc.

Maula Kolyy's work "Wise Sayings" abounds in idioms, written in the Old Tatar language [Tatar әдәби теле тарихы, p. 56]: *хәсрәт йоту* 'to grieve' [Məyla Kulyi, p. 4b], *санга алмау* 'to disrespect' [Məyla Kulyi, p. 59], *юлдин йазу* 'to be mistaken' [Məyla Kulyi, p. 45b], *өмид өзү* 'to lose hope' [Məyla Kulyi, p. 43b], *өмид кисү* 'to lose hope' [Məyla Kulyi, p. 41], *ут йоту* 'to grieve' [Məyla Kulyi, p. 42b], *күз тоту* 'to expect' [Məyla Kulyi, p. 39], *кулдин килү* 'ability to work at full capacity' [Məyla Kulyi, p. 22b], *йөз чөерү* 'to turn one's face' [Məyla Kulyi, p. 28b], *гарешкә йитү* 'to approach the extreme limit' [Məyla Kulyi, p. 59], *дөнъя куу* 'to seek to gain wealth' [Məyla Kulyi, p. 24], *хәсрәт уты йоту* 'to grieve' [Məyla Kulyi, p. 2b], *ләззәт табу* 'to enjoy' [Məyla Kulyi, p. 38a], *газаб күрү* 'to experience difficulties' [Məyla Kulyi, p. 38a], etc.

A part of the author's phraseological fund consists of set phrases with a component *күңел* (soul): *күңел тулу* 'to wish to cry, full of emotions' [Məyla Kulyi, p. 44b], *күңел өзү* 'to memorize' [Məyla Kulyi, p. 22], *күңел кую* 'to

entertain' [Məyla Kulyi, p. 24b], *күңелдин куту* 'to forget yourself' [Məyla Kulyi, p. 25], *күңел бирү* 'to conscientiously carry out work' [Məyla Kulyi, p. 23], *күңел ору* 'to lose the desire' [Məyla Kulyi, p. 21], *күңелнең күзен ачу* 'to entertain' [Məyla Kulyi, p. 23b], *күңел тулу* 'to give in to feelings' [Məyla Kulyi, p. 3b], *күңелгә алмау* 'not to desire' [Məyla Kulyi, p. 41b], *күксегә салу* 'to learn' [Məyla Kulyi, p. 3b], *күңелгә кәлү* 'to learn' [Məyla Kulyi, p. 4b], *күңелен өзү* 'absence of desire' [Məyla Kulyi, p. 22], *күңел төшү* 'to sorrow' [Məyla Kulyi, p. 34b], *күңел бармау* 'not to want' [Məyla Kulyi, p. 34b], etc.

Most of the above examples can be found in the works of the 18th century writers. The poems, created by the 18th century poets, are in Turkish, which is similar to the language of live speech and oral literary art of the Tatar people. Among such authors are Gabdi, Gabdrakhman bin Tuymammed Taysugani, Husayn bin Luqman, Gabdelmannan Muslimov, etc. Certain forms are indicators, preserving the traditional written spirit of the Old Tatar literary language [Tatar әдәби теле тарихы, p. 58]. The folk-spoken Old Tatar language is found in the examples of "Divine bayts": *утка ягу* 'to enchant' (Gabdessalam) [XVIII gasyr tatar..., p. 69], *делдә йөрү* 'to speak' (Gabdessalam) [XVIII gasyr tatar..., p. 69], *дөнъядан күчү* 'to die' (Gabdessalam) [XVIII gasyr tatar..., p. 69], *хәсрәт уты ягу* 'to sorrow, grieve' (Gabdessalam) [XVIII gasyr tatar..., p. 70], *жәң бирү* 'to die' (Gabdessalam) [XVIII gasyr tatar..., p. 70], *ядыма килү* 'to remember, come to mind' (Gabdessalam) [XVIII gasyr tatar..., p. 63], *кадам ору* 'to stand up, to step' (Габди) [XVIII gasyr tatar..., б 14], *исенә төшү* 'to remember' (Габди) [XVIII gasyr tatar..., p. 20].

Among the phraseological units, the works of Gabdelmannan Muslimov contain both the language of folk speech and the academic vocabulary: *Телеңән салма* Аллах атыны узу mention the name of Allah [XVIII gasyr tatar..., p. 164], *яшьлегемдә башым салдым йүләргә* in my youth I pretended to be a fool [XVIII gasyr tatar..., p. 164], *Гөһәһымдин телемә ордым йозак* I keep my mouth shut because of sin [XVIII gasyr tatar..., p. 145], *Дусларым, бу сезә сабак булсын* let it be a lesson for you, my friends [XVIII gasyr tatar..., p. 167], *Һәр эшнәң әүәлдин ахрына бак*. Before starting work think about its end [XVIII gasyr tatar..., p. 167], *Хак исемәнә күндәрә күр телеңне* mention the name of Allah [XVIII gasyr tatar..., p. 145], etc.

By origin, the composition of words in phraseological units consists of common Turkic words, the words of the Tatar language and borrowings that penetrated into our language in ancient times. These words can be grouped into several large subgroups according to their meaning. The Koran is the main part of Tatar religious education. We mean that some phraseological units originated in the Koran, however, most of them are related to the events, described in the Koran. The theme of theology, which is of great importance in literary verses and poems of the Old Tatar poetry in the 16th – 18th centuries, determines the lexical features of the literary works. All these contribute to the active use of religious vocabulary in the poems “Tuhfai marda” and “Nury sodur” by Muhammadyar. They begin with the part of dedication typical of this period: the praise of Allah and the homage to the Prophet Muhammad. It is a characteristic feature of the works by Maula Koly with his Sufi traditions, and of Gabderakhim Utyz Imani’s poetry filled with the ideas of religious enlightenment. The works of the poets disapprove of sinful acts and deeds forbidden in Islam and plead to Allah for forgiveness of sins, actively using metaphorical speech for this purpose. According to religious teachings, Allah gives a life to a person and then takes it away so that man could live forever in the other world. In Tatar phraseology, there are linguistic units based on such abstract concepts as soul, eternity, hell, paradise, life, death, but there are few of them. “Death”, for example: *йулың гүр өйенә төшү* ‘to die’ [Mäyla Kulyi, p. 79], *тәнгә үлем дәме тикү* ‘to die’ [Mäyla Kulyi, p. 79], *бу дөньядин китү* ‘to die’ [Mäyla Kulyi, p. 79], *дөньядан күчү* ‘to die’ (Gabdessalam) [XVIII gasyr tatar..., p. 69], *жәң бирү* ‘to die’ (Gabdessalam) [XVIII gasyr tatar..., p. 70], *жәң бирү* ‘to die’ [Gabderakhim Utyz Imani, p. 123], etc.

In the poetry of the 15th – 18th, like in modern Tatar poetry, we find many phraseological units made up of the words naming human organs (mouth, head, tongue, hand, legs, eyes, ears, face), animals, animal body parts, birds (tail, wing, etc.), household items, outbuildings and their parts, plants and their parts, natural phenomena, precious stones, clothing, food, etc. The bulk of them are phraseological units with a somatic component:

Head:

башидин чыгару ‘to refuse’ [Nury sodur, p. 40b], *башына йитү* ‘to kill, destroy’ [Təhfəi mərđan, p. 60b], *башка килү* ‘to undergo’ [Nury

sodur, p. 57]; *баи вурү* ‘to agree, to obey’ [Kitabe Um̄mi Kəmal, p. 24], *баиш тынмау* ‘absence of peace’ [Təhfəi mərđan, p. 66b]; *башындин гаклы китү* ‘to go crazy, to become fool’ [Təhfəi mərđan, p. 49a]; *башындин кәчү* ‘to happen’ [Təhfəi mərđan, p. 58a]; *баи кую* ‘to bow oneself’ [Təhfəi mərđan, p. 50b]; *ачык баи* ‘fool’ [Təhfəi mərđan, p. 45b]; *баи салу* ‘to bow oneself’ [Mäyla Kulyi, p. 45b; 7b]; *баиш кәлу* ‘to occur’ [Gabderakhim Utyz Imāni, p. 79]; *баи сонү* ‘to pry’ [Gabderakhim Utyz Imāni, p. 113]; *сәждәгә баи кую* ‘to believe, to pray’ [Gabderakhim Utyz Imāni, p. 115]; *баи тартмау* ‘not to disagree’ [Gabderakhim Utyz Imāni, p. 122], *баи тарту* ‘to disagree’ [Gabderakhim Utyz Imāni, p. 122]; *баи улу* ‘to submit to will’ [Gabderakhim Utyz Imāni, p. 124]; *баи-баи таралу* ‘to tighten the head’ [Gabderakhim Utyz Imāni, p. 125]; *баи юкары күтәрү* ‘to boast’ [Gabderakhim Utyz Imāni, p. 127]; *баи күтәрү* ‘to boast’ [Gabderakhim Utyz Imāni, p. 127]; *башың ташка оры* ‘to grieve’ [Gabderakhim Utyz Imāni, p. 128]; *башың утка салу* ‘to grieve’ [Gabderakhim Utyz Imāni, p. 134]; *башыңни аеру* ‘to die’ [Gabderakhim Utyz Imāni, p. 128]; *башың күрү* ‘to undergo’ [Gabderakhim Utyz Imāni, p. 137]; *баи сонмау* ‘not to bow’ [Gabderakhim Utyz Imāni, p. 135]; *тыныч башың утка салмау* ‘not to get into a situation’ [Gabderakhim Utyz Imāni, p. 139]; *баи вирмәү* ‘to disobey’ [Gabderakhim Utyz Imāni, p. 114], etc.

Face:

Йөзөндә каны калмау ‘to pale’ [Təhfəi mərđan Tuhfai mardan, p. 47b], *йөзе карару* ‘to grim one’s face’ [Nury sodur, p. 46b], *йөз чатмау* ‘not to frown’ [Nury sodur, p. 59]; *пәррүи төшү* ‘to change in the face’ [Təhfəi mərđan, p. 47b], *йөзни ак кылу* ‘to pale’ [Təhfəi mərđan, p. 47b], *йөзүндин кара иксүк улмау* ‘sadness doesn’t go away from his face’ [Təhfəi mərđan, p. 47b], *йөзидин рәңгы китү* ‘to change the color of one’s face, to go pale’ [Təhfəi mərđan, p. 48a], *йөзүң карасы иксү* ‘to change the color of one’s face, to go pale’ [Təhfəi mərđan, p. 48a], *йөзе аклык* ‘authority’ [Təhfəi mərđan, p. 49a], *йөз әвүрү* ‘to renounce’ [Təhfəi mərđan, p. 54b], *йөз оры* ‘to bow, ask a high-ranking official’ [Mäyla Kulyi, p. 3]; *йөз чөерү* ‘to turn away’ [Mäyla Kulyi, p. 28b], *дәүләт йөзе* ‘the face of the country’ [Mäyla Kulyi, p. 4], *йөз чөверү* ‘to turn away’ [Moḡxiznamə, p. 125], *йүргә йөз оры* ‘to bow to the ground’ (Gabi) [XVIII century Tatar ..., p. 33]; *йөз оры* ‘to bow’ [Gabderakhim Utyz Imāni, p. 59], *йөз тоту* ‘to go, to direct’

[Mogжіznamә, p. 138], *йөз сөрү* ‘to turn’ [Mogжіznamә, p. 239], *йөз доту* ‘to go, to direct’ [Kitabe Ummi Kәmal, p. 23]; *йөзеңни доту* ‘to go, to direct’ [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 115], *йөз чыту* ‘to turn away’ [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 75], etc.

Hand:

Әлендин нимә килмәү ‘cannot work well’ [Tөhfәi mәрdan, p. 48a], *әлкендин дад бирү* ‘to save from someone’s hands’ [Tөhfәi mәрdan, p. 45b], *буручлуг кулундин алу* ‘to save from debt’ [Tөhfәi mәрdan, p. 46a], *әлем доту* ‘to help’ [Kitabe Ummi Kәmal, p. 34], *әлгә керү* ‘to fall into somebody’s hands’ [Mogжіznamә, p. 221], *кулдин килү* ‘to get out of hands’ [Mәylә Kulyi, p. 22b], *кулына алу* ‘to possess’ [Mәylә Kulyi, p. 21b], *кулдин китү* ‘to get out of hands’ [Mәylә Kulyi, p. 1],

әлдән эш килмәү ‘fail to do’ (Mөслимов) [XVIII gasyr tatar..., p. 168], *әлигә төшү* ‘to possess’ [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 114], *әлен тоту* ‘to help’ [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 125], *әлендин килү* ‘to be able to work good’ [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 125], *әлендин килмәү* ‘cannot work good’ [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 118], *әлдин китү* ‘to get out of hands’ [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 116], *әлгә керү* ‘to possess’ [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 120], *кулындын килмәз эш* ‘beyond one’s power’ [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 125], *кул күтәрү* ‘to pray’ [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 128], *кулыңлән булашмай* ‘not to fight’ [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 139], *кулга ирек кую* ‘to beat’ [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 139], etc.

Eye

күз салу ‘to look’ [Tuhfai mardan, p. 54b], *күзне йомыб ачканчы* ‘at the blink of an eye’ [Nury sodur, p. 52a], *күзгә салмай* ‘not to look’ [Tөhfәi mәрdan, p. 63a], *күз төшү* ‘to glance’ [Nury sodur, p. 60], *күзгә алмай* ‘not to look, to pay no attention’ [Mәylә Kulyi, p. 33b], (Muslimov) [XVIII gasyr tatar..., p. 138], *күздин гаиб булу* ‘to get out of one’s sight’ [Tөhfәi mәрdan, p. 64a], *ил күзе* ‘in the homeland, amongst one’s own people’ [Tөhfәi mәрdan, p. 44b], *күңел күзе* ‘the bottom of the heart’ [Mәylә Kulyi, p. 3b, 26b], *күзе ачу* ‘to understand’ (Muslimov) [XVIII gasyr tatar..., p. 133], *күздән яшь килү* ‘to repent, to regret’ (Muslimov) [XVIII gasyr tatar..., p. 133], *күз тоту* ‘to pursue’ [Mәylә Kulyi, p. 39], (Muslimov) [XVIII gasyr tatar..., p. 138], *күзгә алу* ‘to notice’ (Габди) [XVIII gasyr tatar..., p. 13], *күздин үтү* ‘to see’ [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 84], *күздин яшь түгү* ‘to cry’

[Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 97], *күземә уйку килмәз* ‘to have trouble sleeping’ [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 98], etc.

Tongue

тел ачу ‘to start speaking’ [Tөhfәi mәрdan, p. 66a], *телгә кутерү* ‘to mention’ [Tөhfәi mәрdan, p. 63a], *телне тоту* ‘to say nothing, to hold one’s tongue’ [Tөhfәi mәрdan, p. 55a], *тел озайту* ‘to say too much’ [Tөhfәi mәрdan, p. 54b], *телгә кутерү* ‘to say’ [Tөhfәi mәрdan, p. 63a], *тел ачу* ‘to speak’ [Mәylә Kulyi, p. 40], *тел ачмай* ‘to say nothing’ [Mәylә Kulyi, p. 14], *ачы тел* ‘with an evil tongue’ [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 85], *тел очындадыр* ‘to have smth on the tip of one’s tongue’ [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 137], etc.

Авыз ачу ‘to ask’ [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 139], *агыз ачмай* ‘to keep one’s mouth shut’ [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 178], *гозер агызын ачу* ‘to ask, to beg’ [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 79], *телдин үтү* ‘to tell’ [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 84], *карын ачу* ‘to be hungry’ [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 79], *колак тоту* ‘to listen’ [Tuhfai mardan, p. 60a], *колак салу* ‘to listen’ [Tuhfai mardan, p. 54b], *күзеңне ерак тоту* ‘not to look’ [Mөһәммәдиар, p. 310], *аягы таю* ‘to flee’ [Mөһәммәдиар, p. 310], *кадәм ормай* ‘not to set foot’ (Gabdı) [XVIII gasyr tatar..., p. 14], *билне баглау* ‘to thoroughly prepare for a job’ [Mәylә Kulyi, p. 38a], etc. could also be added this list.

Phraseological units mirror the people’s way of life and their national features. Thus, the authors use a wealth of them in various creative ways to more fully and vividly convey their ideas to the reader.

In Chapter 8 of his poem, Nury Sodur Muhammadyar focuses on being truthful. The morale of the story chimes with the saying ‘*Һәр ки тотты телене котулды ул, Телене тотмаган уш тотулды ул*’ ‘He who guards his mouth preserves his life, But he who speaks finds trouble’. Phraseological units that include the word *тел* ‘tongue’ were actively used in medieval literature [Budagov, p. 371; Fazylov, p. 387]. When it comes to the meaning of the phraseological unit *тел тоту* ‘to keep silent’, the Old Turkic Dictionary lists ‘captive’ as one of the definitions of the word *тел* [Drevnetiurkskii slovar', p. 559], M. Kashgariy’s dictionary, as an example, gives the phrase *jagyndan til tutty* ‘the enemy held his tongue’. L. Z. Budagov defines the origin of the phrase *тел тоту* ‘to capture someone in order to obtain information’ as Chagatai based on the example given in ‘Babur-nama’. [Budagov, p. 371].

In this source the fixed phrases *тел тоту* and *тел алу* are used as synonyms [Blagova, p. 143]. In Muhammadyar's poem *Nury Sodur*, the phrase *телене тоту* is used in the meaning 'to keep silent': *Тотса ирде телене сахрада каз, Тотмаз ирде ул дам ечрә аны баз.* – Had the goose kept silent in the desert, It wouldn't have been caught in a bind. [Nury sodur, p. 49a]. The phrase is a phraseological unit widely used in its main function.

Some of the phrases have more of a specific use. As seen in the examples, the poets of that period used a great amount of phraseological synonyms. There are phrases from the Oguz and Kipchak languages, as well as phraseological synonyms borrowed from the Arabic and Farsi languages. For instance, G. Utyz Imani included phraseological units with the words *ал* (Oguz) and *кул* (Kipchak) in his works: *алга алу, алига төшү, аленнән килү (аленнән килмәү), алдан китү, ален багылау, алдан госсә чигү, кулыннан эш килү, кул күтәрү, кулга ирек кую.*

The phrase, used in these sources in one of the most interesting ways, is *баш оры*. The Modern Tatar language offers several meanings for this phrase: 1) to hit one's head; 2) to bow down, to bow one's head; 3) to beg; 4) to lean, to rest one's head on something [Tatar teleneñ anlatmaly syzlege, p. 76]. In Muhammadyar's poems, the phraseological unit *баш оры* is found in Sakhibgarai Khan's *yarliq* in the following sentences: *Баш оруб кылды уш барча таныг.* All of them bowed low and served [Nury sodur, p. 40]; *Бу Мөхәммәд углы Шәйех-Әхмәд, дагы Шәйех-Әхмәднең углы Әбдал, дагы Сәййед-Әхмәд энесе Мәхмүтәк, углы Муса, [Мелик] Сәййед углы Йагкуб, энесе Барлас, дагы энесе Нур-Сәййед, – бу йиде кем ирсә безгә килеп баш ордылар әүвәл хан агаларымыздан тархан булган кешеләр икәндер Мөхәммәд's son Шәйех-Әхмәд, and also Шәйех-Әхмәд's son Әбдал, and also Сәййед-Әхмәд's younger brother Мәхмүтәк, his son Musa, [Melik] Сәййед's son Yagkub, his younger brother Barlas, another brother Нур-Сәййед – these seven people came up to us, bowed their heads, it turned out that they had previously been tarkhans in the Tatar khanates [Mustakimov, p. 42]. In *Mogzhiznama*, the phrases *баш оры* and *йөз оры* are used as synonyms: *Хезмәтенә варыб, орыб йөзләрен, Сөйләделәр ул Рәсүлә сүзләрен.* They went to his place of work, bowed their heads low and told the words of that prophet [Mogzhiznamә, p. 170]. L. Budagov shows that many Turkic languages and sources use many phrases with the meaning similar to *баш оры**

with the phrase *баш кую* set as an example [Budagov, p. 227]. In his stories, M. Koly uses the latter version of the phrase *баш кую*, however, he uses it in a different meaning: *Биргел безгә тән төзөб, гакыл йулдаш, ихлаһ илә коллыгыңа куймадык баш.* Give us the body and mind, we did not bow wholeheartedly in front of you [Mәylә Kulyi, p. 28b] [to defy, to disobey]. In the examples *Башың йиргә орғыл Хакың коллыгына* Bow your head to the ground in the name of truth [Mәylә Kulyi, p. 16b] and *Сәждәгә орғыл башың, аһ тию түккел яшең* Bow to the ground, say 'ah' and shed your tears [Mәylә Kulyi, p. 26b]. M. Koly means bowing one's head in prayer. In Russian written artifacts, the phrase *бить челом* (to bow) was first mentioned in the 14th century and actively used in the 15th and 17th centuries in the meanings 'to bring a gift', 'to report', 'to complain', 'to salute goodbye'. According to scholars, this phrase was borrowed from the Turkic languages [Kulmamatov, p. 109]. F. M. Khisamova notes the frequent use of such phrases as *баш салу* 'to swear allegiance', *баш оры* 'to bow low', *баш тарту* 'to depart, to disobey' in the 16th - 18th century documents [Khisamova, p. 114; 368]. G. Utyz Imani often uses this phraseological unit in his works. First of all, he uses this phrase in its literal meaning: *Таякыңла аның башын орып яр.* Hit his head with a stick [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 101]; *Таза башын орып, кем улды сырхау, Гомергә ул адәмләр булмады сау.* Those men who bowed their healthy heads low were never in good health [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 122]. In the sentence *Малым юк дип башың орма ташка, Тәвәккәл кыйл ходага, улма башка.* Don't bow to stone saying that you are poor, Decisively pray to God, don't do it in a different way [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 101] the phraseological unit *башны ташка оры* means 'to grieve'. Another phraseological unit *башны утка салу* has the similar semantics: *Аның өчен башыңни утка салгыл, Әгәр дәрһяга төшсә, чумып алгыл.* Put your head to flame for him/her, If it falls into the flood, dive and take it [Gabderәkhim Utyz Imәni, p. 137]. G. Utyz Imani also uses the set expression *башны ташка оры*.

The phrase *йөз оры* which is found in the same meaning, has different semantics in the Tatar poetry of the 16th - 18th centuries. *Йөз ор-* has the meaning 'to start for, to direct' in Muhammadyar's poems and in the literary work "*Mogzhiznama*". *Торды заһид китмәгә йөзүн оруб, Калды бичин заһидка гөзрен кулуб.* The ascetic stood up and started on a trip. The monkey stayed to plead with

zahid. [Təhfəi mərđan, p. 56a]; Ул егетләр чөн бу хале күрделәр, Аягына төшүбән *йөз ордылар*. Those young men truly saw the situation, they *fell themselves at his feet*. [Mogżiznamə, p. 74]; *Йөзне йиргә ормадык*, Ни йөз берлә баргаймыз. We did not *take our bow*, With what face will we go there. [Məŷla Kulyi, p. 35]; Тәззариг кылыб, *йөзүм йиргә ордым*. I prayed and bowed my head to the ground. [Məŷla Kulyi, p. 3]; Жөмлә мөрид хезмәтенә *йөз ормыш* ирде All followers set their course for work [Məŷla Kulyi, p. 3]; Тәүбә берлә зар кылубән *Ора күргел йиргә йөз*. Look, (he) is bowing his head to the ground with repentance (Gabdi) [XVIII gasyr tatar ..., p. 33]; Шах Морадның ишегигә *йөз оры*. Bowing to the door of Shah Morad [Gabderəkhim Utyz İmāni, p. 59]. The phraseological unit *йөзенә оры* in the meaning of ‘to tell something to face, to speak point-blank’ is found in Muhammadyar’s poems many times [Nury sodur, p. 46, 47, 48]. Some of the listed meanings of the phraseological units *баиш оры*, *йөз оры* are conveyed by the fixed expression *йөз тоту* in the work ‘Mogżiznama’. Налә әйләр *йөзене тотмыш* еwә ‘aiming for’ How many months (he) is aiming for home; Бер кадәм ки *йөз тотыб* барса Аңа If someone *directs his eyes* to him ‘to direct one’s eyes’; Кем аңа *йөз тотса*, мәхрүм улмас ул If someone turns to him with a request, it will be complied with ‘to hope for someone’s help’.

The phrase *йөз сөрү* also means ‘to look’ in this literary work: *Ошбу хаты анда чөнки күрделәр, һәр бере ул сандыкка йөз сөрделәр*. Because they saw this letter there, Everyone looked at that chest. There is also an example of using *йөз сөрү*: Бәс, Рәсүлнең күрекле йөзен күрделәр, һәрбере аягына *йөз сөрделәр*. Well, they saw Rasul’s beautiful face and everyone looked at his feet. The phrase *йөз тоту* comes in the meaning ‘to refer’ in Ummi Kəmal’s work: Кем бу йула тәрк илә *дотарса йөз* Who would quickly hit the road [Kitabe Ummi Kəmal, p. 23]. We can see the same meaning in the following example of G.Utyz İmāni’s poem “Мөһимәт-ез-заман”: Хужага *дот йөзеңни* тугъры торгыл. Look straight in your master’s eyes. [Gabderəkhim Utyz İmāni, p. 115].

The phrases *баиш оры*, *йөз оры*, *йөз сөрү*, *аякка төшү*, *аякка төшип баиш оры*, *йөгенү* have the meaning ‘to bow low’ in historical documentations. For Old Tatar business papers it is natural to use *баиш салу* ‘to ask for citizenship, to ask someone humbly’, *баиш оры* and *баиш тарту* [Khisamova, p. 321]. F. M. Khisamova thinks that

“the phrases *баиш оры* and *баиш салу* had local features in the Old Tatar language and their origin can be explained by ethnographic traditions of ancient Bolgars” [Ibid.]. The phrase *баиш ор-* pertains to local administrative documents and is often found in application requests [Khisamova, p. 322]. For example, in the documents related to the 18th century peasant unrest: Сезнең биүк хәзрәтеңезгә без Минзәлә қаласындағы тотқын халайықлар йығлаб-йығлаб *баиш орыб* мәғлүм қылабыз... We, captive nations of Minzala town, crying and bending our heads to the ground bring to the notice of your great Mullah... [Khisamova, p. 271].

It has been long believed that the tradition rooted in the phrase *баиш оры* was borrowed by East Slavs from the Turks and the phrase itself is a calque from Turkic into Russian [Kulmamatov, p. 109]. According to E. A. Blinova who studied the etymology of these phrases, “this adage was firstly used in its direct meaning that means being conscious of guilt people took off their hats (bowed low) and after adoption of Christianity they bowed low praying to God [Blinova, p.122]

The modern phrase *йөз чыту* (wincing, frowning) can be often found in the works by Muhammadyar and Gabderahim Utyz İmāni: Самит итеб өнәмәде һич сүзе, Күңлүнә агыр алыб, *чытмады йөзе*. He did not like the words but he stayed calm, He was aggrieved but he did not wince [Nury sodur, p. 59]; Хәкарәт йитде дип *йөз чытмадилар*. In return to scorn he did not frown [Gabderəkhim Utyz İmāni, p. 75]. The verb *чат-* is also found in the historical written texts of the Golden Horde where it has the meaning ‘lay the blame, tell lies, frown’. We can also find the phrase *каиш чату* (bend the brows) in the poem “Khosrow and Shirin” [Fazylov, p. 510].

Other phraseological units with the word *йөз* were in active use in the works of the poets in the 15th and 18th centuries. Сүзләмәкдә сән *йөземни ак кыл*, Сүзләремни ил күңлигә йомшак кыл. Let my face be white in the rumours, Let my words take the country’s fancy [Təhfəi mərđan, p. 44b]; Бисатин корсалар *дөнья йөзенә*. If the world’s face is covered by palas [Təhfəi mərđan, p. 45a]; Рәуан шаһ тәбгыда төште йөзин. Shah demeaned himself very quickly [Tuhfai mardan, p. 46b]; *Иксүк улмагай йөзүңдин һич кара*. Let everything bad lessen on your face [Təhfəi mərđan, p. 47a]; Сөфрасе кайнаб, *йөзидин рәнге китте*. He had heartburn and went pale [Təhfəi mərđan, p. 48a]; *Йөзүндә калмады бер катрә каны*. There is not a drop of blood left on his face [Təhfəi mərđan, p. 47b]. We can find the word col-

location *йөзөндә бер катрә каны калмады* (There is not a drop of blood left on his face) [Təhfəi mərđan, p. 47b] in Muhammadyar's works, its meaning can be conveyed by the phrase *йөзөндә кан әсәре калмаган* (to lose color) in the modern Tatar language. Muhammadyar also used phraseological units *йөзидин рәнге китү* (to lose colour), *иңләре саргайу* (face turned yellow).

The phrases *йөз ак булу* (face is white), *йөз аклыгы* (whiteness of the face), *йөз аклау* (to whiten face) characterize people positively. To describe an amiable smiley person the words *ачык йөзле* (with an open face) are used, which present him/her in a sympathetic light. But in Muhammadyar's works, the phrase, though preserving its original meaning, is used to describe people in a negative way: *Ачук йөзүң берлә безне алдайурсән, Мәне сәүгән баки калу тиб әйүрсән*. You are telling us lie with an open face, if you tell that you will love me forever [Təhfəi mərđan, p. 54a]. Most of phraseological anthonims are made up by replacing one of its elements with an anthonim. In this case, the phrases like *йөз карасы* (blackness of one's face), *йөз каралу* (one's face turned black) are present in the author's work: *Иксемәсүн йөз карасы* (do not let the face blackness lessen) [Təhfəi mərđan, p. 48a]; *Бу балык берлә карарды бу йөзүм*. My face turned black because of this fish. [Nury sodur, p. 46b]; *Йөзүң кара, жәһәннәмнең эти сән* You are a wretch, a dog of hell. [Təhfəi mərđan, p. 49b]. We can often come across other examples in the works of the 17th and 18th century writers: Гыйлем йук, *йөзүм кара*. I have no knowledge my face is black [Məyła Kulyi, p. 35]; *Йөзе кара Түкәл өчен Изге дога кылыңыз*. Pray for Tuka whose face is black (Gabdessalam) [XVIII gasyr tatar..., p. 60], *Безгә рәхмәт йитүшмәз нич ходадин, Улыбмыз кара йөзле көфр-ү-бәддин*. We will never attain the favor of God, Our son is a blasphemous person with a black face. [Gaberahim Utyz Imani, p. 99]. In these examples the phrase *йөзе кара* has the meaning 'unhappy', 'clueless', 'bad'. There is also the Persian variant of this phrase in the poems: *Бар ирде бер гасыйм пуйе суйаһ*. There lived a deaf person with a black face [Nury sodur, p. 49a]. The laudi of the 18th century poet G.Taisugani has the same phrase: *сән мәдәд кыл бу суйаһ пуй*. Мөбтәләйә, йә шәфигъ. You support this votarist with a black face or show compassion [XVIII gasyr tatar..., p. 333]. Phraseological anthonims sound better if they are in the same whole context, but they do not come together in the works of the authors we have described. Gabdelmannan

Muslimov puts two colours together in the following piece of poetry to increase the contrast: *Изге йулга күндергел кәндү, үзең, Гафу кыйлыб, агарт кара йөзем*. You yourself are sending them along the saint path, Forgive me and whiten my black face [XVIII gasyr tatar ..., p. 145].

We can find many Arab and Persian borrowings in the poetic language of all the periods we have turned to: *мәүт-е җам* 'the wine of death' (Gabi) [XVIII gasyr tatar ..., p. 26], *атәу-е җыйшык* 'the fire of love' (Gabdessalam) [XVIII gasyr tatar ..., p. 69], *тарикә мәгушәт* 'the way of life' [Tuhfai mardan, p. 84], *пуйе суйаһ* 'a black face' [Nury sodur, p. 49a], etc.

In summation, in ancient Tatar fiction the use of phraseological units is paid great attention to. They take a good deal of poems in volume. The majority of them are commonly used phraseological units. Some phraseologisms can be found only in the works of particular authors. Though we cannot tell for sure that they were coined by the authors themselves, we must admit that they were used exclusively by them. Phraseological units enable writers to express their opinion in a witty and figurative way. The large number of phraseological units and their successful use by the authors prove that they belong to those figures of speech that were actively used in forming the language canvas as early as in ancient times.

References

- XVIII gasyr tatar әdәbiyatı* (2006) [Tatar Literature of the 18th Century]. Poeziia. 363 p. Kazan, "Dom pechati" nashr. (In Tatar)
- Blagova, G. F. (1994). "Babur-name": *Iazyk, pragmatika teksta, stil'. K istorii chagatayskogo literaturnogo iazyka* ["Babur-nama": Language, Text Pragmatics, Style. On the History of Chagatai Literary Language]. 404 p. Moscow, "Vostochnaia literatura" RAS. (In Russian)
- Blinova, Ye. A. (2007). *Bit' chelom* [To Beat the Brow]. Russkaia rech'. No. 3, pp. 121-124. (In Russian)
- Budagov, L. Z. (1869). *Sravnitel'nyi slovar' turetsko-tatarskikh narechii* [Comparative Dictionary of the Turkish-Tatar Dialects]. T. I. 810 p. St. Petersburg, Tipografiia impiratorskoi akademii nauk. (In Russian)
- Gabderakhim Utyz Imani Әl'-Bolgari. Stikhi, poetry* (1985) [Gaberahim Utyz Imani Al-Bulgari. Verses, Poems]. Təzychese Ə. Shəripov. 397 p. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)
- Drevnetiurkskii slovar'* (1969) [The Ancient Turkic Dictionary]. (Pod redaktsiei V. M. Nadeliaeva, D. M. Nasilova, E. R. Tenisheva, A. M. Shcherbaka). 676 p. Leningrad, Nauka. (In Russian)
- Fazylov, E. I. (1966). *Starouzbekskii iazyk. Khorezmiiskie pamiatniki XIV v.* [The Old Uzbek Language. Khorezm Monuments of the Fourteenth

Century]. T. I. 648 p. Tashkent, Fan, T. II. 775 p. Tashkent: Fan. (In Russian)

Kadirova, E. Kh. (2003). *Iazyk khikmetov tatarskogo poeta XVII veka M. Kulyia* [The Language of the Hikmetsin the Works of the Tatar Seventeenth Century Poet M. Kulyi]. 112 p. Kazan', Gumanitariya. (In Russian)

Khisamova, F. M. (2012). *Tatarskiy iazyk v vostochnoi diplomatii Rossii (the 16th – early 19th centuries)* [Tatarskiy in the Eastern Diplomacy of Russia (the 16th – early 19th centuries)]. 405 p. Kazan', Tatar.kn.izd-vo. (In Russian)

Kitabe Ummi Kamal (1898) [Ummi Kamal in the Book]. 112 p. Kazan. (In Old Tatar)

Kulmamatov, D. S. *Bit' chelom* [To Beat the Brow]. Russkaia rech'. No.1, p.109. (In Russian)

Mäylä Kulyi. Khikmätlär [Maula Kolyi. Miracles. A Manuscript]. Rukopisnaia kollektsiia Tsentra pis'mennogo i muzykal'nogo nasledii IYALI im. G. Ibragimova AN RT. (In Tatar)

Mog'jiznamä (2004) [A Miracle]. 296 p. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

Möhämmädiar (1997). *Nury Sodur* [The Light of Hearts]. Poemalar, shigyr. 336 p. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

Mustakimov, I. A. (2013). *Eshche raz o Kazanskom iarlyke khana Sakhib-Gireia* [Once More about the Kazan Label of Khan Sahib-Girey]. Srednevekovye tiurko-tatarskie gosudarstva. Sbornik statei. Vyp. 5:

Voprosy istochnikovedeniia i istoriografiia istorii srednevekovykh tiurko-tatarskikh gosudarstv, pp. 31–47. (In Russian)

Nury sodur: rukopis' poemy [The Light of Hearts: A Manuscript]. Rukopisnaia kollektsiia IVR RAN. Fond tiurkskikh rukopisei. B4417. (In Old Tatar)

Tatar leksikologiyase: och toma Tatarskaya leksikologiya: tri toma (2015) [Tatar Lexicology in Three Volumes]. T. I. Proiekt žit. M. Z. Zäkiev; red. G. R. Galiullina. 352 p. Kazan, TƏhSI. (In Tatar)

Tatar telenen anlatmaly syzlege (2005) [Explanatory Dictionary of the Tatar Language]. 848 p. Kazan, “Matbugat iorty” nashr. (In Tatar)

Tatar ädäbi tele tarihy (XIII gasyr - XX yoz bashy) (2015) [The History of the Tatar Literary Language]. I t.: Fonetika. Grafika: iazma traditsiialar, norma ham variantlylyk. 696 p. Kazan, TƏhSI. (In Tatar)

Telia, V. N. (1996). *Russkaia frazeologiya: Semanticheskie, pragmaticheskie i lingvokul'turologicheskie aspekty* [Russian Phraseology: Semantic, Pragmatic and Cultural Linguistic Aspects]. Moscow. (In Russian)

Təhfäi mardan: rukopis' poemy [Təhfäi Mərdan: A Manuscript of the Poem]. Rukopisnaia kollektsiia IVR RAN. Fond tiurkskikh rukopisei. B 50. (In Old Tatar)

Zamaletdinov R. R. (2004). *Tatarskaia kul'tura v iazykovom otrazhenii* [Tatar Culture Mirrored in Language]. 238 p. Kazan', Magarif. (In Russian)

XVI-XVIII ГАСЫР ИСКЕ ТАТАР ЯЗМА ӘДӘБИ ТЕЛЕНДӘ ФРАЗЕОЛОГИК БЕРӘМЛЕКЛӘР

Энже Хәнәфиевна Кадирова,

Казан федераль университеты,

Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
enge@inbox.ru.

Язма истәлекләрдә халыкның тарихи үсешенә билгеле бер этабындагы тел торышы теркәлә. XVI- XVIII гасыр кулъязма мираста да татар әдәби теленә фонетик, морфологик һәм лексик, фразеологик үзенчәлекләре турында мәгълүмат туплана. Аларда урын алган бай фразеологик материал бүгенгә көн галимнәрендә зур кызыксыну уята. Мәкалә XVI- XVIII гасыр иске татар язма әдәби телендәгә фразеологик берәмлекләргә барлауга, аларның кулланылыш үзенчәлекләрен тикшерүгә багышлана.

Фразеологик берәмлекләр – тел фондының буыннан буынга үзгәрешсез тапшырыла торган борынгы катламы һәм аларның барлыкка килүе, аларның семантикасы хәзергә фразеологиядә һәм семасиологиядә актуаль мәсьәләләрнең берсе санала. XVI-XVIII гасыр иске татар язма чыганаclarыннан жыелган конкрет мисалларда бу чорлардагы татар язучыларының әсәрләрендә фразеологик берәмлекләргә актив файдалануы ачыклана. Шагыйрьләр фразеологик берәмлекләргә семантик мөмкинлекләрен нечкә тоемлап кулланалар. Төрле чыганаclarдагы фразеологик берәмлекләр вакытлар узү белән төзелешләре, яки мәгънәләре, яки кулланылышлары аягынан үзгәрешсез калалар һәм дә форма, шулай ук эчтәлек аягынан төрлө үзгәрешләргә тартылалар.

Төп төшенчәләр: иске татар әдәби теле, фразеологик берәмлек, тотрыклы гыйбарә, поэзия, диахроник аспект.

Фразеология фәнненең үсешенә француз лингвисты Ш. Балли фикерләре зур йогынты ясый, ул беренче тапкыр тотрыклы сүзләр һәм аларны классификацияләү нигезләре билгеләрен формалаштыра һәм «стилистиканың бәйлә сүзтезмәләренә өйрәнүче бүлеген» ике итеп, фразеология терминның кертә [Телия, 1996, б. 12]. Татар фәннендә фразеология теориясе, фразеологик берәмлекләр барлыкка килү һәм үсү юллары юнәлешендәге махсус тикшеренүләр шактый. Фразеологик берәмлекләр Г.Х. Ахунжанов (1972), Г.Х. Әхәтов (1979, 1982), Л.К. Бәйрәмова (1990, 2001), Л. Жәләй, Н.Б. Борханова, Л.Т. Мәхмүтова (1957, 1959), Р.А. Йосыпов (2000, 2007), С.Ш. Поварисов (1982), Ш.А. Рамазанов (1954), Ф.С. Сафиуллина (1979, 1999, 2001), В.Х. Хаков (1999) кебек галимнәрнең хезмәтләрендә төрле яклап тикшерелә. Соңгы елларда фразеологизмнар лингвокультурологик яссылыктагы тикшеренүләрнең объекты булды. Татар тел белемдә дә әлеге юнәлештә Р.Р.Жамалетдинов һәм аның укучыларының хезмәтләре [Жамалетдинов, 2004] игътибарга лаек. 2015 нчы елда басылган «Татар лексикологиясе» академик хезмәтендә тотрыклы сүзтезмәләргә караган мәсьәләләр жентекле өйрәнелә [Татар лексикологиясе, 2015]. Фразеологик берәмлекләрнең барлыкка килүләре, тотрыклы сүзтезмәләренң үсү-үзгәрү үзенчәлекләре турында махсус хезмәтләренң аз санда булуы әлеге тикшеренүнең актуальлеген билгели.

Телнең фразеологик составы – милли күренеш, һәм фразеологик берәмлекләрдә халыкның мәдәнияте, гореф-гадәтләре, йолалары чагыла; фразеологизмнар этнос менталитетын саклап кала, аның мәдәниятен буыннан буынга тапшыра. Сүз дә юк, телнең фразеологик составы кыйммәтле лингвистик мирас булып тора, татар халкының милли характердагы үзенчәлекләре, халыкның әйләнә-тирәдәге чынбарлыкны кабул итүе, сәнгатьле тел чараларының байлыгы, этносның эмоциональ һәм менталь торышы турында күзаллау булдырырга ярдәм итә.

Әлеге мәкаләдә без XVI- XVIII гасыр иске татар язма әдәби телендә фразеологик берәмлекләрнең кулланылыш үзенчәлекләрен өйрәнүне максат итеп куйдык. Өмми Камал ижаты, Максудинның «Мөгъжизнамә»се, Мөхәммәдьярның поэмалары XV–XVI гасыр иске татар теле үрнәкләре булса, XVII гасыр поэзиясен, нигездә, Мәүлә Колый ижаты аша күз алдына китерәбез. XVIII йөз поэзиясен

Габди, Габдессәлам, Габдерахман бине Туймөхәммәд Тайсугани, Хәлилулла, Максуд, Габделгафур бине Габделмәннан, Габдерәхим Утыз Имәни Әл-Болгари, Габделмәннан Мөслимов һ.б. ларның әсәрләре аша беләбез. Алар эшебездә чыганаك булып хезмәт итте.

Борынгы чорларда ук фразеология әдәби әсәрнең тел тукумасын оештыруда иң актив сурәтләү чараларынан санала. Аларның кулланылыш үзенчәлекләрен, стилистик функцияләрен билгеләү авторларның ижәт методы үзенчәлекләрен ачарга мөмкинлек бирә. Сүзләренә еш кына күчәрелмә мәгънәдә кулланган, әсәрләрендә әйтергә теләгән фикерләрен һәрвакыт фразеологик әйтемнәр, тапкыр сүзләр, мәкаль-әйтемнәр белән күрсәтеп биргән шагыйрь Мөхәммәдьяр ижатында да без аларның матур үрнәкләрен күрәбез. Якынча күзәтүләр күрсәткәнчә, әлеге шагыйрь телендә кулланылган фразеологик берәмлекләрнең төп корпусы хәзерге көнгә кадәр татар теленң актив фондында саклана. Алар еш кына трансформацияләнмәгән хәлдә киләләр, ягъни гомумтел фразеологизмы автор тарафыннан нинди дә булса структур-семантик үзгәрешләрсез кулланыла. Мәсәлән, Мөхәммәдьяр ижатында аның поэмалары телендә иң еш очрый торган сүз (138 тапкыр) лексемасыннан ясалган фразеологик берәмлекләр бик күп: *сүзгә керү* 'сөйләшә башлау' [Төхфәи мәрдан, б. 45а], *сүзне кәчерү* 'сүзне кичерү' [Төхфәи мәрдан, б. 49а], *сүз тию* 'борчу' [Төхфәи мәрдан, б. 49б]; *сүзне куа килү* 'сүз куерту' [Төхфәи мәрдан, б. 50б], *сүзгә бакмау* 'игътибар итмәү' [Төхфәи мәрдан, б. 56а], *сүзне алу* 'тыңлау' [Төхфәи мәрдан, б. 57а], *сүзгә колак тоту*, *сүзне колакга салу* 'сүзгә игътибар итү' [Төхфәи мәрдан, б. 60а; 67б], *сүздән чыкмау* 'сүздә тору', *сүзене кәсү* 'әңгәмәне өзү' [Нуры содур, б. 53б]. Аның ижатындагы фразеологизмнар исемлеген башка мисаллар белән дәвам итеп була: *үч алу* 'үч алу' [Нуры содур, б. 54б], *мәхәл табу* 'жай табу' [Төхфәи мәрдан, б. 46б], *жәң тыну* 'тынычлану' [Төхфәи мәрдан, б. 66б], *жәңи зийит улу* 'жәңи тупаслану' [Төхфәи мәрдан, б. 47б], *мәнмәнлек сату* 'мактану' [Төхфәи мәрдан, б. 66б], *сан булмау* 'санламау, сан булмау' [Төхфәи мәрдан, б. 45б], *дөньяны тоту* 'абруе булу, сүзе үтү' [Нуры содур, б. 58б], *зыян күрү* 'зыян күрү' [Нуры содур, б. 46б], *ләззәт алу* 'рәхәтлек кичерү, ләззәтләнү' [Нуры содур, б. 48], *бәхәс кису* 'бәхәсне туктату' [Төхфәи мәрдан, б. 48а], *койрык кысу* 'шүрләү, койрык кысу' [Төхфәи

мәрдан, б. 566], *хәсәд баглау* 'көнләшү, ачу тоту' [Төхфәи мәрдан, б. 456], *юл кисү* 'юлына аркылы төшү, юл кисү' [Төхфәи мәрдан, б. 65а], *форсат табу* 'жай табу, форсат табу' [Төхфәи мәрдан, б. 48а], *өмид кәсмәү* 'өмет өзмәү' [Төхфәи мәрдан, б. 59а], *сөфрасы кайнау* 'ачуы килү' [Төхфәи мәрдан, б. 48а] һ.б.

Мәүлә Колыйның «халыкчан юнәлештәге иске татар телендә» язылган [Татар әдәби теле тарихы, б. 56] хикмәтләрендә дә фразеологизмнар аз түгел: *хәсрәт йоту* 'кайгыру, хәсрәтләнү' [Мәүлә Колый, б. 46], *санга алмау* 'санламау, санга алмау' [Мәүлә Колый, б. 59], *юлдин йазу* 'ялгышу' [Мәүлә Колый, б. 456], *өмид өзү* 'өмет өзү' [Мәүлә Колый, б. 436], *өмид кисү* 'өмет өзү' [Мәүлә Колый, б. 41], *ут йоту* 'кайгыру, хәсрәтләнү' [Мәүлә Колый, б. 426], *күз тоту* 'исәп тоту' [Мәүлә Колый, б. 39], *кулдин килү* 'эшне булдыра алу, кулдан килү' [Мәүлә Колый, б. 226], *йөз чөерү* 'читләшү, йөз бору, йөз чөерү' [Мәүлә Колый, б. 286], *гарешкә йитү* 'соңгы чиккә житү' [Мәүлә Колый, б. 59], *дөнья куу* 'тормыш көтү' [Мәүлә Колый, б. 24], *хәсрәт уты йоту* 'кайгыру, хәсрәтләнү' [Мәүлә Колый, б. 26], *ләззәт табу* 'рәхәтлек кичерү' [Мәүлә Колый, б. 38а], *газаб күрү* 'авырлык күрү, газаплану' [Мәүлә Колый, б. 38а] һ.б. Автор фразеологик фондының бер өлешен *күңел* компоненты булган тотрыклы сүзтезмәләр тәшкил итә: *күңел тулу* 'хисләргә бирелеп китеп елыйсы килү' [Мәүлә Колый, б. 446], *күңел өзү* 'хәтер калу' [Мәүлә Колый, б. 22], *күңел кую* 'күңел бирү' [Мәүлә Колый, б. 246], *күңелдин китү* 'онытылу' [Мәүлә Колый, б. 25], *күңел бирү* 'эшне тырышып башкару' [Мәүлә Колый, б. 23], *күңел ору* 'теләк бетү' [Мәүлә Колый, б. 21], *күңелнең күзен ачу* 'күңел бирү' [Мәүлә Колый, б. 236], *күңел тулу* 'хисләргә бирелү' [Мәүлә Колый, б. 36], *күңелгә алмау* 'теләмәү' [Мәүлә Колый, б. 416]; *күксегә салу* 'өйрәнү' [Мәүлә Колый, б. 36], *күңелгә кәлү* 'өйрәнү' [Мәүлә Колый, б. 46], *күңелен өзү* 'бизү' [Мәүлә Колый, б. 22], *күңел төшү* 'күңелсезләнү' [Мәүлә Колый, б. 346], *күңел бармау* 'теләмәү' [Мәүлә Колый, б. 346] һ.б.

Китерелгән мисалларның күпчелеге XVIII йөз әдипләре эсәрләрендә дә кулланыла. XVIII гасыр поэзиясе вәкилләре Габди, Габдессәләм Габдрахман бине Туймөхәммәд Тайсугани, Хөсәен бине Локман, Габделмәннан Мөслимов һ.б. авторларның «шигырьләре татар халкының жанлы-сөйләмә һәм авыз ижаты эсәрләренең теленә якын булган төркидә языла, аерым

формалар иске татар әдәби теленң традицион-язма рухын саклай торган күрсәткечләр булып тора» [Татар әдәби теле тарихы, б. 58]. «Илаһи бәетләр»дәгә халыкчан-сөйләмә юнәлештәгә иске татар теле мисалларда чагыла: *утка ягу* 'гашык итү' (Габдессәләм) [XVIII гасыр татар ..., б. 69], *делдә йөрү* 'сөйләү' (Габдессәләм) [XVIII гасыр татар ..., б. 69], *дөньядан күчү* 'үлү' (Габдессәләм) [XVIII гасыр татар ..., б. 69], *хәсрәт уты ягу* 'кайгыру, хәсрәтләнү' (Габдессәләм) [XVIII гасыр татар ..., б. 70], *жәң бирү* 'үлү' (Габдессәләм) [XVIII гасыр татар ..., б. 70], *ядыма килү* 'исемә килү' (Габдессәләм) [XVIII гасыр татар ..., б. 63], *кадәм ору* 'аяк басу' (Габди) [XVIII гасыр татар ..., б. 14], *исенә төшү* 'хәтерләү' (Габди) [XVIII гасыр татар ..., б. 20], Габделмәннан Мөслимов ижатындагы фразеологизмнар арасында халык сөйләм телендә кулланылганнары һәм авторның ижади эзләнүләре нәтижәсендә туганнары да бар: *Телеңнән салма* Аллаһ атыны [XVIII гасыр татар ..., б. 164], *яшьлегемдә башым салдым йүләргә* [XVIII гасыр татар ..., б. 164], *Гөнаһымдин телемә ордым йозак* [XVIII гасыр татар ..., б. 145], *Дусларым, бу сезә сабак булсын* [XVIII гасыр татар ..., б. 167], *Һәр эшненә әүвәлдин ахрына бак* [XVIII гасыр татар ..., б. 167], *Хак исеменә күндәрә күр телеңне* [XVIII гасыр татар ..., б. 145] һ.б.

Фразеологик әйтелмәләрдәгә сүзләренң килеп чыгышы ягыннан төп составны гомумтөрки, татар теленң үз сүзләре һәм борынгы чорларда телебезгә кереп урнашкан алынмалар тәшкил итә. Бу сүзләргә мәгънә үзенчәлекләре буенча берничә зур төркемчәгә берләштереп карап була. Татарларда Коръән дини тәрбиянең төп өлеше булып тора. Чыганагы Коръән булган фразеологик берәмлекләр дә бар, әмма аларның күбесе – андагы вакыйгаларга бәйле рәвештә барлыкка килгән фразеологизмнар. XVI-XVIII гасыр әдипләренең шигырьләре һәм поэмаларында зур әһәмият бирелгән илаһият темасы эсәрләренң лексик үзенчәлекләрен билгели. Аеруча Мөхәммәдьярның «Төхфәи мәрдан» һәм «Нуры содур» поэмаларының шул чорга хас булган багышлау өлешләреннән, ягъни Аллаһыга дан жырлау, Мөхәммәд пәйгамбәрне олылау-зурлау белән башлануы, Мәүлә Колый хикмәтләренең суфичылык традицияләрендә ижәт ителүе, Габдерәхим Утыз Имәни поэзиясенң дини-мәгърифәтчелек идеяләре белән сугарылган булуы – барысы аларда дини лексиканың актив кулланылуын тәэмин итүче төп факторлар

булып тора. Эсэрләрде урын алган әлеге лексика тотрыклы гыйбарәләр ясауда да катнаша. Шагыйрьләр эсэрләрендә гөнаһ кылу һәм исламда тыелган гамәлләрне хупламау, Аллаһтан гөнаһларны кичерүен ялвару хас. Әлеге максаттан метафорик сөйләм бик актив кулланыла. Дини өйрәтүләр буенча, кешегә Аллаһ жан индерә, аннары аны теге дөньяда, мәңге яшәтү өчен, кире ала. Татар фразеологиясендә жан, мәңгелек, жәһәннәм, ожмах, яшәү, үлем кебек төп абстракт төшенчәләрдән барлыкка килгән фразеологик берәмлекләр бар, әмма алар күп түгел. Мәсәлән, үлем турында: *йулың гүр өйенә төшү* 'үлү' [Мәүлә Колый, б. 79], *тәңгә үлем дәме тикү* 'үлү' [Мәүлә Колый, б. 79], *бу дөньядин китү* 'үлү' [Мәүлә Колый, б. 79], *дөньядан күчү* 'үлү' (Габдессәләм) [XVIII гасыр татар ..., б. 69], *жәң биру* 'үлү' (Габдессәләм) [XVIII гасыр татар ..., б. 70], *жәң виру* 'үлү' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 123] һ.б.

XV–XVIII гасыр поэзиясендә, хәзерге татар телендә кебек үк, кеше әгъзаларын белдерә торган кайбер атамалардан (авыз/агыз, баш, тел, кул, аяк, күз, колак, йөз) ясалган фразеологизмнар күп, хайваннарны, хайван, кош-корт гәүдәсенә кайбер өлешләрен (койрык, канат һ.б.), көнкүреш предметларын, каралты-кура һәм аларның төрле кисәкләрен, үсемлекләргә һәм аларның өлешләрен, табигать күренешләрен, кыйммәтле ташларны, киём-салым, ашамлыкларны һ.б. белдерә торган сүзләр ярдәмендә төзелгәннәре дә очрый. Алар арасында соматик компонентлы фразеологизмнар зур күпчелекне тәшкил итә:

Баш

башдин чыгару 'ваз кичү' [Нуры содур, б. 406], *башына йитү* 'үтерү, юк итү' [Төхфәи мәрдан, б. 606], *башка килү* 'үзең дучар булу' [Нуры содур, б. 57], *баш виру* 'риза булу, буйсыну' [Өмми Кәмал, б. 24], *башы тынмау* 'тынычлык булмау' [Төхфәи мәрдан, б. 666], *башындин гаклы китү* 'акылсызлану' [Төхфәи мәрдан, б. 49а], *башындин кәчү* 'гомерендә булу, үтү' [Төхфәи мәрдан, б. 58а], *баш кую* 'баш ию' [Төхфәи мәрдан, б. 506], *ачык баш* 'акылсыз, надан' [Төхфәи мәрдан, б. 456], *баш салу* 'буйсыну, ялвару' [Мәүлә Колый, б. 456; 76], *башә кәлү* 'башына килү' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 79], *баш сону* 'баш тыгу' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 113], *сәждәгә баш кую* 'иманга килү' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 115], *баш тартмау* 'ризасызлык белдермәү' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 122], *баш тарту*

'ризасызлык белдерү' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 122], *баш улу* 'ихтыярына буйсындыру' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 124], *баш-баш таралу* 'баш сузу' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 125], *баш юкары күтәрү* 'масаю' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 127]; *баш күтәрү* 'масаю' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 127]; *башың ташка ору* 'кайгыру' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 128], *башны утка салу* 'кайгыру' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 134], *башыңни аеру* 'китеп бару' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 128], *башың күрү* 'дучар булу' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 137], *баш сонмау* 'баш сузмау' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 135], *тыныч башын утка салмау* 'нинди дә булса хәлдә калмау' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 139], *баш вирмәү* 'буйсынмау' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 114] һ.б.

Йөз

йөзендә каны калмау 'төсә китү, агару' [Төхфәи мәрдан, б. 476], *йөзе карару* 'төксәрү' [Нуры содур, б. 466], *йөз чатмау* 'йөз чытмау' [Нуры содур, б. 59], *пөррүи төшү* 'төсә китү' [Төхфәи мәрдан, б. 476], *йөзни ак кылу* 'төсә китү, агару' [Төхфәи мәрдан, б. 476], *йөзундин кара иксүк улмау* 'йөзеннән кара кимемәү' [Төхфәи мәрдан, б. 476], *йөзидин рәңгы китү* 'йөзенең төсә китү' [Төхфәи мәрдан, б. 48а], *йөзүң карасы иксү* 'йөзенең карасы кимү' [Төхфәи мәрдан, б. 48а], *йөзе аклык* 'абруй' [Төхфәи мәрдан, б. 49а], *йөз әвүрү* 'йөз чөөрү' [Төхфәи мәрдан, б. 546], *йөз ору* 'йөз ору' [Мәүлә Колый, б. 3], *йөз чөөрү* 'йөз чөөрү' [Мәүлә Колый, б. 286], *дәүләт йөзе* 'дәүләт йөзе' [Мәүлә Колый, б. 4], *йөз чөверү* 'йөз чөөрү' [Могжизнамә, б. 125], *йиргә йөз ору* 'йөз ору' (Габди) [XVIII гасыр татар ..., б. 33], *йөз ору* 'йөз ору' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 59], *йөз тоту* 'юнәлү' [Могжизнамә, б. 138], *йөз сөрү* 'борылу' [Могжизнамә, б. 239], *йөз доту* 'юнәлү' [Өмми Кәмал, б. 23], *йөзеңни доту* 'юнәлү' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 115], *йөз чыту* 'йөз чыту' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 75] һ.б.

Кул – әл

әлендин нимә килмәү 'кулыннан эш килмәү' [Төхфәи мәрдан, б. 48а], *әлкендин дад биру* 'кулыннан азат итү' [Төхфәи мәрдан, б. 456], *буручлуг кулундин алу* 'бурычтан коткару' [Төхфәи мәрдан, б. 46а], *әлем доту* 'ярдәм итү' [Өмми Кәмал, б. 34], *әлгә керү* 'кулга төшү' [Могжизнамә, б. 221], *кулдин килү* 'булдыру' [Мәүлә Колый, б. 226], *кулына алу* 'ия булу' [Мәүлә Колый, б. 216], *кулдин китү* 'кулдан

китү' [Мәүла Колый, б.1], *әлдән эш килмәү* 'булдыра алмау' (Мөслимов) [XVIII гасыр татар ..., б. 168], *алигә төшү* 'аныкы булу' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 114], *әлен тоту* 'ярдәм итү' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 125], *әлендин килү* 'кулыннан килү' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 125], *әлендин килмәү* 'кулыннан килмәү' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 118], *әлдин китү* 'кулдан китү' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 116], *әлгә керү* 'кулга төшү' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 120], *кулындын килмәз эш* 'булдыра алмый торган' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 125], *кул күтәрү* 'дога кылу' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 128], *кулыңлан булашмау* 'кул белән уйнамау' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 139], *кулга ирек кую* 'сугу' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 139] һ.б.

Күз

күз салу 'карау' [Төхфәи мәрдан, б. 546], *күзне йомыб ачканчы* 'күз ачып йомганчы' [Нуры содур, б. 52а], *күзгә салмау* 'карамау' [Төхфәи мәрдан, б. 63а], *күз төшү* 'карау, карап алу' [Нуры содур, б. 60], *күзгә алмау* 'карамау, игътибар итмәү' [Мәүла Колый, б. 33б], (Мөслимов) [XVIII гасыр татар ..., б. 138], *күздин гаиб булу* 'күздән югалу' [Төхфәи мәрдан, б. 64а], *ил күзе* 'илдә, халык арасында' [Төхфәи мәрдан, б. 44б], *күңел күзе* 'күңел күзе' [Мәүла Колый, б. 3б, 26б], *күзе ачу* 'аңлау' (Мөслимов) [XVIII гасыр татар ..., б. 131], *күздән яшь килү* 'үкенү' (Мөслимов) [XVIII гасыр татар ..., б. 133], *күз тоту* 'ниятләү' [Мәүла Колый, б. 39], (Мөслимов) [XVIII гасыр татар ..., б. 138], *күзгә алу* 'игътибар итү' (Габди) [XVIII гасыр татар ..., б. 13], *күздин үтү* 'күрү' [Габдерәхим Утыз Имәни, б.84], *күздин яшь түгү* 'елау' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 97], *күземә уйку килмәз* 'күземә йокы керми, йоклый алмау' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 98] һ.б.

Тел

тел ачу 'сүз башлау' [Төхфәи мәрдан, б. 66а], *телгә китерү* 'сөйләп искә алу' [Төхфәи мәрдан, б. 63а], *телне тоту* 'эндәшмәү' [Төхфәи мәрдан, б. 55а], *тел озайту* 'артыгын сөйләү' [Төхфәи мәрдан, б. 54б], *телгә китерү* 'әйтү' [Төхфәи мәрдан, б. 63а], *тел ачу* 'сөйләү' [Мәүла Колый, б.40], *тел ачмау* 'эндәшмәү' [Мәүла Колый, б.40], *тел бәйләү* 'эндәшмәү' [Мәүла Колый, б.24], *тел йитмәү* 'эндәшмәү' [Мәүла Колый, б.14], *ачы тел* 'явыз телле' [Габдерәхим Утыз Имәни, б.85], *тел очындадыр* 'сүзне әйтергә эзер булу' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 137] һ.б.

Исемлекне *авыз ачу* 'сорау' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 139], *агыз ачмау* 'авыз ачмау' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 178], *гозер агызын ачу* 'сорау, үтенү' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 79], *телдин үтү* 'сөйләү' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 84], *карын ачу* 'ашыйсы килү' [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 79], *колак тоту* 'тыңлау' [Төхфәи мәрдан, б. 60а], *колак салу* 'тыңлау' [Төхфәи мәрдан, б. 54б], *күзеңне ерак тоту* 'карамау' [Мөхәммәдъяр, б. 310], *аягы таяу* 'качу' [Мөхәммәдъяр, б. 310], *кадам ормау* 'аяк басмау' (Габди) [XVIII гасыр татар ..., б. 14], *билне баглау* 'эшкә ныклап эзерләнәп тору' [Мәүла Колый, б. 38а] һ.б. мисаллар белән дәвам итеп булыр иде.

Фразеологизмнарда халыкның тормыш тәҗрибәсе, милли үзенчәлекләре чагылыш таба. Шуңа күрә фикерне укучыга үтемлерәк, тәэсирлерәк һәм тизрәк житкерү өчен, авторлар алардан оста һәм мул файдалана.

«Нуры содур» поэмасында Мөхәммәдъяр сигезенче бабны дөреслеккә багышлый һәм хикәятнең эчтәлегенә «*Һәр ки тотты телене котулды ул, Телене тотмаган уш тотулды ул*» мәкале белән аваздаш. *Тел* сүзе белән ясалган фразеологизмнар урта гасыр әдәбиятында ук актив [Будагов, б. 371; Фазылов, б. 387]. *Тел тоту* фразеологик әйтелмәсенә эчтәлегенә килсәк, борынгы төрки сүзлектә үк *тел* сүзенәң 'әсир' мәгънәсе бирелә [Древнетюркский словарь, б. 559], М.Кашгарый сүзлегендә *jagundan til tutty* 'дошман телен тотты' мисалы китерелә. Л.З.Будагов, «Бабур-намә» әсәрненән китерелгән мисалга таянып, *тел тоту* 'кирәк мәгълүматны алу максаты белән әсир алу' фразеологизмын чагатай теленнән дип билгели [Будагов, б. 371]. Бу истәлектә *тел тоту* һәм *тел алу* тотрыклы сүзтәзмәләре синоним буларак кулланылалар [Благова, б. 143]. Мөхәммәдъярның «Нуры содур» поэмасында *телене тоту* 'эндәшмәү' мәгънәсендә килә: *Тотса ирде телене сахрада каз, Тотмаз ирде ул дәм ечрә аны баз* [Нуры содур, б. 49а]. Фразеологизм үзенә төп функциясендә килгән, гомумкулланылыштагы фразеологик берәмлек.

Фразеологизмнарның үзенчәлекле кулланылышка ия булганнары да бар. Мисаллардан күренгәнчә, бу чор поэзиясендә фразеологик синонимнар актив кулланылалар. Аерым компонентларының берсе – угыз, икенчесе кыпчак варианты, шулай ук гарәп һәм фарсы алынмалары булган фразеологик синонимнар да күзәтелә. Мәсәлән, Г.Утыз Имәни ижатында эл (угыз) – кул (кыпчак)

сүзләре белән ясалган фразеологик берәмлекләр кулланыла: *алга алу, алигә төшү, әленнән килү (әленнән килмәү), алдан китү, әлен багылау, алдан госсә чигү, кулыннан эш килү, кул күтәрү, кулга ирек кую*.

Истәлекләрдә *баш ору* гыйбарәсенен кулланылышы кызыклы. Хәзерге татар телендә аның мәгънәләре берничә: 1) башны бәрү, баш белән бәрелү; 2) түбәнчелек белән бөгелеп, баш ию хәрәкәте ясау; 3) үтенеп, ялварып сорау; 4) башны орындыру, терәү [ТТАС, 2005, б. 76]. Мөхәммәдъяр поэмаларында, Сәхибгәрәй хан ярлыгында *баш ору* фразеологизмы түбәндәге мисалларда килә: *Баш оруб кылды уш барча тапуг* [Нуры содур, б. 40]; *Бу Мөхәммәд углы Шәйех-Әхмәд, дагы Шәйех-Әхмәднең углы Әбдал, дагы Сәййед-Әхмәд энесе Мәхмүтәк, углы Муса, [Мелик] Сәййед углы Йагкуб, энесе Барлас, дагы энесе Нур-Сәййед, – бу йиде кем ирсә безгә килеп баш ордылар әүвәл хан агаларымыздан тархан булган кешеләр икәндер* [Мустакимов, б. 42]. «Могжизнамә» әсәрендә *баш ору* фразеологизмына *йөз ору* синонимы кулланыла: *Хезмәтенә варыб, орыб йөзләрен, Сөйләделәр ул Рәсүлә сүзләрен* [Могжизнамә, б. 170]. Л.Будагов та төрле төрки телләрдә һәм истәлекләрдә *баш ору*ның мәгънәдәш сүзтөзмәләре күп булуын күрсәтә. Мәсәлән, *баш кую* мисалын янәшә куя [Будагов, б. 227]. М.Колый хикмәтләрендә *баш кую* варианты кулланыла, әмма башка мәгънәдә бирелә: *Биргел безгә тән төзәб, гакыл йулдаш, ихлас илә коллыгыңа куймадык баш* [Мәүлә Колый, б. 286] [*баш бирмәү, баш имәү*]. М.Колыйда *Башың йиргә орғыл Хакың коллыгына* [Мәүлә Колый, б. 166] һәм *Сәждәгә орғыл башың, аһ тию түккел яшең* [Мәүлә Колый, б. 266] мисалларында намаз укуында башны жиргә ору хәрәкәте турында сүз бара. Рус язма истәлекләрендә *бить челом* (*баш ору*) беренче тапкыр XIV гасырда очрый һәм «приносить дар», «сообщать», «жаловаться», «приветствовать при прощании» мәгънәләрендә XV-XVII гасырда актив кулланыла. Галимнәр бу гыйбарәнең төрки телләрдән кәргәнлеген күрсәтәләр [Кулмаматов, б. 109]. Ф.М.Хисамова XVI-XVIII гасыр эш кәгазьләрендә *баш салу* «принять подданство», *баш ору* «бить челом», баш тарту «отбытие, неповиновение» кебек фразеологизмнарның бик актив булуын күрсәтә [Хисамова, б. 114; 368]. Г.Утыз Имәни дә ижатында бу гыйбарәгә еш мөрәжәгать итә. Беренчедән, әлегә сүзтөзмә башны бәрү мәгънәсендә, ягъни туры мәгънәдә

килә: *Таякыңла аның башын орып яр* [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 101]; *Таза башын орып*, кем улды сырхау, Гомергә ул адәмләр булмады сау [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 122]. *Малым юк дип башың орма ташка, Тәвәккәл кыйл ходага, улма башка* мисалында [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 101] *башны ташка ору* фразеологизмы «кайгыру» мәгънәсендә килә. Автор ижатында *башны утка салу* фразеологик берәмлеге дә шул ук семантикага ия: *Аның өчен башыңни утка салгыл, Әгәр дәрһяга төшсә, чумып алгыл* [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 137]. Г.Утыз Имәнидә *башны ташка ору* тотрыклы сүзтөзмәсә дә кулланыла.

Шул ук мәгънәдә очраган *йөз ору* сүзтөзмәсенен XVI-XVIII гасыр татар поэзиясендә семантикасы төрле. Мөхәммәдъяр поэмаларында, «Могжизнамә» әсәрендә *йөз ор- 'юнәлү'* мәгънәсендә килә: *Торды заһид китмәгә йөзүн оруб*, Калды бичин заһидка гозрен кулуб [Төхфәи мәрдан, б. 56а]; *Ул егетләр чөн бу халә күрделәр, Аягына төшүбән йөз ордылар* [Могжизнамә, б. 74]; *Йөзне йиргә ормадык*, Ни йөз берлә баргаймыз [Мәүлә Колый, б. 35]; *Тәззариг кылыб, йөзүм йиргә ордым* [Мәүлә Колый, б. 3]; *Жөмлә мөрид хезмәтенә йөз ормыш ирде* [Мәүлә Колый, б. 3]; *Тәүбә берлә зар кылубән Ора күргел йиргә йөз* (Габди) [XVIII гасыр татар ..., б. 33]; *Шаһ Морадның ишегигә йөз орып* [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 59]. *Йөзенә ору* «битенә бәрәп әйтү, ачыктан-ачык сөйләшү» фразеологизмы Мөхәммәдъяр поэмаларында күп тапкырлар теркәлгән [Нуры содур, б. 46, 47, 48]. «Могжизнамә» әсәрендә *баш ору, йөз ору* фразеологизмнарының саналган мәгънәләренен берничәсен *йөз тоту* тотрыклы сүзтөзмәсә бирә: *Налә әйләр йөзене тотмыш ешә 'юнәлү'*; *Бер кадәм ки йөз тотыб барса Аңа 'йөзен юнәлтү'*; *Кем аңа йөз тотса*, мәхрүм улмас ул «кемнәндер ярдәмен өмет итү». Бу әсәрдә «карау» мәгънәсен *йөз сөрү* сүзтөзмәсә дә аңлата: *Ошбу хаты анда чөнки күрделәр, һәр бере ул сандыкка йөз сөрделәр. Йөз сөрү* мисалы да бар: *Бәс, Рәсүлнең күрекле йөзен күрделәр, һәрбере аягына йөз сөрделәр. Өмми Камал ижатында да йөз тоту 'юнәлтү'* мәгънәсендә килә: *Кем бу йула тәрк илә дотарса йөз* [Өмми Кәмал, б. 23]. Г.Утыз Имәнинен «Мөһимәт-ез-заман» поэмасындагы *Хужага дот йөзеңни тугъры торгыл* [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 115] мисалында да шул мәгънә салынган.

Шул рәвешле, *баш ору*, *йөз ору*, *йөз сөрү*, *аякка төшү*, *аякка төшен баш ору*, *йөгенү* мисаллары язма истәлекләрдә 'баш ору' мәгънәсендә килә. Иске татар телендәге эш кәгазьләре өчен, *баш салу* 'подданство алу, баш ору', *баш ору*, *баш тарту* традицион фразеологизмнары хас [Хисамова, б. 321]. Ф.М.Хисамова *баш ору*, *баш салу* фразеологик берәмлекләрен «иске татар теленә хас төбәк күренеше буларак карый һәм аларның барлыкка килүен борынгы болгарларның этнографик гореф-гадәтләре нигезендә аңлатырга була» дип саный [шунда ук]. Жирле-административ документлар өчен гадәти *баш ор*- гыйбарәсе гарзнамәләрдә еш очрый [Хисамова, б. 322]. Мәсәлән, XVIII гасырның крестьян чыгышлары белән бәйле документларда: Сезнең биүк хәзрәтеңезгә без Минзәлә қаласындағы тотқын халайықлар йыглаб-йыглаб *баш орыб* мәғлүм қылабыз... [Хисамова, б. 271].

Баш ору фразеологизмы эчтәлегенә салынган гадәт Көнчыгыш славяннар тарафыннан төркиләрдән алынган һәм сүзтезмәнең рус теленә төркиләрдән калькаштырылган дигән фикер күптән бар [Кулмаматов, с. 109]. Шулай ук әлеге фразеологик берәмлекнең барлыкка килү тарихын тикшерергә омтылган Е. А. Блинова фикеренчә, «гыйбарә баштарак туры мәгънәсендә кулланылган, ягъни, үз гаебен танып, баш органнар, ә христиан дине кәргәннән соң – Ходайга гыйбадәт кылып, баш органнар» [Блинова, б. 122].

Хәзерге татар әдәби телендә урын алган *йөз чыту* фразеологизмы Мөхәммәдъяр, Г. Утыз Имәни ижатында да очрый: Самит итеб өнәмәде һич сүзе, Күңлүнә агыр алыб, *чытмады йөзе* [Нуры содур, б. 59]; Хәкарәт йитде дип *йөз чытмадилар* [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 75]. Чат- фигыле Алтын Урда чоры язма истәлекләрендә дә бар һәм 'сылтау, ялганлау, жыеру' мәгънәләрен бирә, шулай ук *каш чату* (каш жыеру) фразеологик берәмлеге составында «Хөсрәү вә Ширин» поэмасында кулланыла [Фазылов, б. 510].

XV–XVIII гасыр шагыйрьләре ижатында *йөз* компоненты белән ясалган башка фразеологизмнар актив кулланылышта: Сүзләмәкдә сән *йөземни ак кыл*, Сүзләремни ил күңлигә йомшак кыл [Төхфәи мәрдан, б. 446]; Бисатин корсалар *дөнья йөзенә* [Төхфәи мәрдан, б. 45а]; Рәуан шаһ төбгыда төште йөзин [Төхфәи мәрдан, б. 466]; *Иксүк улмагай йөзүңдин һич кара* [Төхфәи мәрдан, б. 47а];

Сөфрасе кайнаб, *йөзидин рәнге китте* [Төхфәи мәрдан, б. 48а]; *Йөзүндә калмады бер катрә каны* [Төхфәи мәрдан, б. 476]. Мөхәммәдъяр ижатында *йөзендә бер катрә каны калмады* [Төхфәи мәрдан, б. 476] гыйбарәсе очрый, аның мәгънәсен хәзерге татар телендә *йөзендә кан әсәре калмаган* фразеологизмы бирә. Мөхәммәдъярда шулай ук *йөзидин рәнге китү* (йөзенен төсә китү), *иңләре саргайу* (йөзе саргаю) фразеологик әйтелмәләрен дә очратабыз.

Йөз ак булу, *йөз аклыгы*, *йөз аклау* фразеологизмнары кешене уңай яктан күрсәтә торган әйтелмәләр. Гадәттә, *ачык йөзле* дип мөлаем, сөйкемле, көләч кешегә әйтәләр һәм аны уңай яктан сыйфатлыйлар, ә Мөхәммәдъярда ул нәкъ шул мәгънәдә килсә дә, кешене тискәре яктан характерлый: *Ачук йөзүң* берлә безне алдайурсән, Мәне сәүгән баки калу тиб әйүрсән [Төхфәи мәрдан, б. 54а]. Фразеологик антонимнарның күпчелеге компонентларының берсен антоним сүзгә алыштыру юлы белән ясала. Бу очракта автор ижатында *йөз карасы*, *йөз каралу* кебек мисаллар урын алган: Иксемәсүн *йөз карасы* (йөз карасы кимемәсен, китмәсен) [Төхфәи мәрдан, б. 48а]; Бу балык берлә *караарды бу йөзүм* [Нуры содур, б. 466]; *Йөзүң кара*, жәһәннәмнең эти сән [Төхфәи мәрдан, б. 496]. XVII–XVIII йөз әдилләре ижатында башка мисаллар да еш очрый: Гыйлем йук, *йөзүм кара* [Мәүлә Колый, б. 35]; *Йөзе кара* Түкәл өчен Изге дога кылыңыз (Габдессәлам) [XVIII гасыр татар ..., б. 60], Безгә рәхмәт йитүшмәз һич ходадин, Улыбмыз *кара йөзле* көфр-ү-бәддин [Габдерәхим Утыз Имәни, б. 99]. Мисалларда *йөзе кара* 'бәхетсез', 'надан', 'начар' мәгънәләрендә килә. Әсәрләрдә бу гыйбарәнең фарсы варианты да урын ала: Бар ирде бер гасыйм *руйе сийаһ* [Нуры содур, б. 49а]. XVIII гасыр шагыйре Г.Тайсугани касыйдәсендә дә бар: сән мәдәд кыл бу *сийаһ руй* Мөбтәләйә, йә шәфигъ [XVIII гасыр татар ..., б. 333]. Фразеологик антонимнар бер үк контекстта булган очракта сәнгатьләрәк яңгырылар, әмма без караган авторлар ижатында алар янәшә килмиләр. Габделмәннан Мөслимов Изге йулга күндергел кәндү, үзең, Гафу кыйлыб, *агарт кара йөзем* [XVIII гасыр татар ..., б. 145] шигырь юлларында ике төснә янәшә куеп, контрастлыкны тагын да көчәйтә.

Каралган барлык чор поэзиясе телендә гарәп һәм фарсы телләреннән кәргән алынма фразеологизмнар да еш очрый: *мәүт-е җам*

‘үлем шәрабе’ (Габди) [XVIII гасыр татар ..., б. 26], *атәш-е гыйшык* ‘гыйшык уты’ (Габдессәләм) [XVIII гасыр татар ..., б. 69], *тарикә мәгшият* ‘тормыш юлы’ [Төхфәи мәрдан, б. 84], *руйе сийаһ* ‘кара йөз’ [Нуры содур, б. 49а] һ.б.

Жыеп әйткәндә, иске татар телендәге матур әдәбият әсәрләрендә фразеологик әйтелмәләр куллануга зур игътибар бирелә. Алар күләм ягыннан шактый зур урын ала. Иң зур күпчелекне гомумкулланылыштагы фразеологизмнар тәшкил итә. Фразеологизмнар арасында аерым язучылар ижатында гына очраганнары да бар. Аларны автор фразеологизмнары, дип кырт кismәсәк тә, шул авторның гына куллануын танырга мәжбүрбез. Фразеологик берәмлекләр язучыга фикерне үткен, образлы итеп бирергә ярдәм итәләр. Әсәрләрнең тотрыклы әйтелмәләргә байлыгы, аларның авторлар тарафыннан уңышлы кулланылышы бу чорларда ук фразеологизмнарның әдәби әсәрнең тел тукумасын оештыруда актив сурәтләр чараларының берсе булуын раслый.

Әдәбият

XVIII гасыр татар әдәбияты. Поэзия. Казан: «Дом печати» нәшр., 2006. 363 б.

Благова Г.Ф. «Бабур-наме»: Язык, прагматика текста, стиль. К истории чагатайского литературного языка. М.: «Восточная литература» РАН, 1994. 404 с.

Блинова Е. А. Бить челом // Русская речь. 2007. №3. С. 121-124

Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. I. Спб.: Типография императорской академии наук, 1869. 810 с.

Габдерәхим Утыз Имәни әл-Болгари. Шигырьләр, поэмалар / Төзүчесе Ә.Шәрипов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. 397 б.

Древнетюркский словарь (Под редакцией В. М. Наделяева, Д.М. Насилова, Э. Р. Тенишева, А. М. Щербака). Л.: Наука, 1969. 676 с.

Замалетдинов Р.Р. Татарская культура в языковом отражении. Казань: Магариф, 2004. 238 с.

Кадирова Э. Х. Язык хикметов татарского поэта XVII века М. Кулыя. Казань: Гуманитария, 2003. 112 с.

Китабе Өмми Кәмал. Казан, 1898. 112 б.

Колый Мәүлә. Хикмәтләр: рукопись // Рукописная коллекция Центра письменного и музыкального наследия ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АН РТ

Кулмаматов Д. С. Бить челом // Русская речь. 1994. №1. С.109.

Мөгжизнамә. Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. 296 с.

Мөхәммәдьяр. Нуры содур. Поэмалар, шигырь. Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. 336 б.

Мустакимов И. А. Еще раз о Казанском ярлыке хана Сахиб-Гирея // Средневековые тюрко-татарские государства. Сборник статей. Вып. 5: Вопросы источниковедения и историография истории средневековых тюрко-татарских государств. Казань: Инс-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2013. С. 31-47.

Нуры содур: рукопись поэмы // Рукописная коллекция ИВР РАН. Фонд тюркских рукописей. B4417/

Татар әдәби теле тарихы (XIII гасыр – XX йөз башы). I т.: Фонетика. Графика: язма традицияләр, норма һәм вариантлылык. Казан: ТӘҺСИ, 2015. 696 б.

Татар лексикологиясе: өч тома / проект жит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. Казан: ТӘҺСИ, 2015. Т. I. 352 б.

Татар теленәң анлатмалы сүзлегә. Казан: «Матбугат йорты» нәшр., 2005. 848 б.

Телия В.Н. Русская фразеология: Семантические, прагматические и лингвокультурологические аспекты. М., 1996.

Төхфәи мәрдан: рукопись поэмы Тухфа-и мардан (Тм): рукопись поэмы // Рукописная коллекция ИВР РАН. Фонд тюркских рукописей. B50.

Фазылов Э. И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. Т. II. Ташкент: Фан, 1971. 775 с.

Хисамова Ф. М. Татарский язык в восточной дипломатии России (XVI – начало XIX вв.). Казань: Татар. кн. изд-во, 2012. 405 с.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В СТАРОТАТАРСКОМ ПИСЬМЕННОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ XVI-XVIII ВВ.

Энже Ханафиевна Кадирова,

Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
enge@inbox.ru.

В письменных источниках фиксируется языковая ситуация на определенном этапе исторического развития народа. В них отражается язык, состояние которого позволяет

охарактеризовать уровень развития конкретного народа на том или ином этапе. В рукописном наследии XVI-XVIII веков сконцентрирована информация о фонетических, морфологических, лексических и фразеологических особенностях татарского литературного языка. Содержащийся в них богатый фразеологический материал вызывает большой интерес у современных исследователей. Статья посвящена исследованию фразеологических единиц в старотатарском литературном языке XVI-XVIII веков, изучению особенностей их использования.

Фразеологические единицы принадлежат к древнему слою языка, передаваемому в неизменном виде из поколения в поколение, изучение их происхождения, семантического потенциала является одним из актуальных проблем современной фразеологии и семасиологии. Отобранный из татарских письменных источников XVI-XVIII вв. языковой материал свидетельствует об активном использовании татарскими писателями в своих произведениях фразеологических единиц. Поэты очень тонко реагируют на семантический потенциал фразеологических единиц. Фразеологизмы в процессе своего бытования остаются статичными как в содежательном и структурном планах, так и в функциональном отношении.

Ключевые слова: старотатарский письменный литературный язык, фразеологические единицы, устойчивая фраза, поэзия, диахронический аспект.